

Semper reformanda. *Of: veranderen om jezelf te blijven.*

Het protestantisme in de eenentwintigste eeuw.

Frits de Lange

‘De betekenis van protestantisme anno 2004’ is de aangekondigde titel van mijn bijdrage. Maar ‘mag het ook een onsje meer zijn?’ zou ik u willen vragen. Graag zou ik met u ook wat vooruit willen kijken, verder dan 2004. Heeft het protestantisme toekomst? En zo ja, welke? Hoe zou het moeten veranderen om te blijven wat het is geweest: een vitale factor in de – in elk geval - Europese cultuur en religie.

2004 is het jaar van de oprichting van de PKN. Een kerk met elan, naar we hopen, en dus met toekomst. Tegelijk is het ‘t jaar waarin de Britse theoloog Alister McGrath voorspelt dat het klassieke protestantisme als aparte stroming in het christendom (zal) verdwijnen. De toekomst is wereldwijd aan het evangelicalisme en de pinksterbeweging.

Wie krijgt er gelijk? Hoe vitaal zijn ze in 2004?

Het protestantisme heeft een belangrijke rol gespeeld in de Nederlandse cultuur en samenleving tot de dag van vandaag aan toe. Nederland is het land van de koopman en ‘van de dominee’. Van Calvijn tot en met Kuyper heeft het protestantisme de nationale identiteit gestempeld in religie, politiek, moraal, kunst en cultuur.

Maar hoe is het protestantisme er in het radicaal geseclariseerde Nederland van vandaag aan toe? De protestantse kerken leiden ledenverlies. Met confessionele politiek - een gereformeerde minister-president ten spijt – behaal je nog slechts een paar zetels in de Kamer. Islam en seculiere samenleving – daarover gaat de publieke discussie; ‘katholiek’ en ‘protestant’ - dat lijken termen uit een vergane tijd. Terwijl Nederland verkleurt, vergrijsst de kerk.

Gaat het protestantisme wel een nieuwe toekomst tegemoet en welke? Of krijgt McGrath gelijk en heeft het zijn tijd zo langzamerhand gehad?

Om op die vraag antwoord te geven kijk ik eerst met u even terug. Waar stond het protestantisme voor in het verleden? Dan keer ik de blikrichting om en kijk ik naar voren. Mijn stelling is dat het protestantisme zal moeten veranderen om zichzelf te blijven. Om dat toe te lichten beschrijf ik tenslotte een aantal ontwikkelingen in de protestantse religie waarvan ik denk dat het die kant uit gaat, sterker: dat het ook die kant uit móet, wil het protestantisme van vitale betekenis kunnen blijven voor onze cultuur.

I.

De naam protestant komt van het Latijnse 'pro-testari', dat betekent: een publiek getuigenis afleggen ten overstaan van anderen die dat betwisten. Protestanten zijn niet primair nee-zeggere; en als ze het doen dan omdat ze eerst ja gezegd hebben.

Waar zeggen zij dan ja tegen? Waar staan zij voor?

In de 16^e eeuw was dat duidelijk. Ze zeiden ja tegen de God die hen rechtvaardigde door het geloof; nee dus tegen de religie die het heil van goede werken liet afhangen. Ze zeiden ja tegen het gezag van de bijbel, neen tegen de afhankelijkheid van kerkelijke autoriteiten. Ze zeiden ja op de overtuiging dat elke gelovige toegang heeft tot God, het priesterschap aller gelovigen; neen, tegen de privileges van een religieuze elite. De reformatie heeft daarmee een religieuze revolutie ontketend, die het landschap van kerk en cultuur radicaal veranderde. De 16^e, 17^e eeuwse protestant is meer dan een versoberde, uitgekledde katholiek; hij is een ander type mens.

Kun je een portret van de protestant schetsen? Het blijft altijd een familieportret omdat de protestant zoveel gezichten heeft. Het protestantisme is een door en door pluralistische beweging geweest in de geschiedenis, zonder centrum, zonder centraal gezag. Maar toch.

1. Op zijn minst is een protestant iemand met een roeping. *Roeping* was een kernwoord voor Luther en Calvijn, en is dat tot op de dag van vandaag voor protestanten gebleven. Een protestant is iemand die zich hoogst persoonlijk en rechtstreeks aangesproken weet door een Ander. Hij leeft niet in een hiërarchisch universum, waar zijn rol afgeleid is van de rol van anderen boven hem, maar staat rechtstreeks voor God, wat zijn maatschappelijke positie ook is. Alle gelovigen zijn priester. 'Ein Christenmensch ist ein freier Herr über alle Ding und niemand untertan.' (Luther). Een protestant is

soeverein in eigen kring (Kuyper), hij behoort tot een democratische elite.

2. Een protestant is een naar buiten gekeerd mens. Hij is geen religieuze navelstaarder, slechts bekommerd om zijn eigen ziel of naar binnen gekeerd in eigen kerkelijke kring. Hij is iemand die niet op en voor zichzelf leeft, maar die er weet van heeft in een groter zinverband te staan, waarin hij er toe doet ('verschil maakt'). Het gaat hem daarin om de eer van God in de wereld en de dienst aan de naaste. Luther: 'Ein Christenmensch ist ein dienstbarer Knecht aller Ding und jederman untertan.' Een protestant heeft een missie. Hij heeft idealen, een visie op en een *taak* in de samenleving. De protestants-christelijke zuil in Nederland heeft zich dan ook actief in de politiek en de cultuur begeven, van Kuyper tot Balkenende, van ARP tot NCRV.
3. Om te zeggen wie hij is en om te beschrijven hoe zijn wereld er uit ziet heeft een protestant niet genoeg aan zijn eigen taal, maar heeft hij de omweg van woorden en verhalen van lang geleden nodig. Een protestant is iemand die vertrouwd is en dagelijkse omgang heeft met de bijbel. Zonder bijbel geen protestantse identiteit. Een protestant woont in een symbolische wereld die apostelen en profeten voor hem hebben ontworpen. Dat de protestanten de nationale bijbelquiz wonnen, die ter gelegenheid van de Nieuwe Bijbelvertaling op tv werd georganiseerd, spreekt vanzelf. Zij lezen de bijbel niet literair, maar religieus: zij horen er een *Woord* in van gene zijde, een Stem die hen aanspreekt in hun diepste wezen.

Hoe lang zal er nog zo'n herkenbare protestant zijn? Niet lang meer, valt te vrezzen. De maatschappelijke en culturele context is sinds de 16^e, sinds de 19^e eeuw radicaal veranderd, de fronten waartegen het protestantisme zijn identiteit heeft te markeren ook. Multireligieus, gesecculariseerd, globaliserend, multi-mediaal, ontzuid - in zo'n cultuur is het niet meer relevant te vragen waarin de priester verschilt van de dominee, maar hoe zij samen omgaan met de imam. De functie van religie is ook veranderd. In een democratische samenleving is religie minder een *overtuiging* waartoe men de ander wil overhalen, dan een *identiteit* waarvoor men respect wil.

Dat raakt ook de protestanten. Voor hoever van hen is protestantisme nog het kloekke 'sola gratia, sola fide, sola scriptura'? Voor de meesten is het een nestgeur, een bloedgroep, het 'van boven de rivieren' zijn. Een protestant is iemand van wie de grootvader gereformeerd was. Iemand die

aan het begin van een maaltijd nog zo ongemakkelijk in zijn handen wringt, dat je weet dat hij vroeger aan tafel gebeden heeft.

Dat protestantisme houdt niet lang stand. Om als protestantisme te overleven is het niet nodig dat elke protestant elke zondag naar de kerk gaat; maar elke nieuwe generatie moet wel vaders of moeders hebben met wie men naar de kerk ging. Het protestantisme verliest zijn vitaliteit als het de binding verliest met een levend persoonlijk geloof, niet meer geworteld is en gevoed wordt door een geheel van religieuze praktijken, geen relatie meer heeft met een geloofsgemeenschap.

Maar hoe zal dat geloof, die praktijk, die gemeenschap eruit hebben te zien, willen ze een vitale voedingsbodem kunnen blijven vormen voor een levend protestantisme in de 21^e eeuw? Daartoe zal het moeten veranderen, om zichzelf te blijven, is mijn stelling? Hoe?

Een paar persoonlijke observaties en intuïties daarover wil ik met u delen. Ik doe dat met behulp van een aantal stellingen. Ze zijn geheel voor persoonlijke rekening. Ik zeg er maar bij dat ze theologisch niet tot achter de komma zijn doorgerekend en daardoor wellicht nuance ontberen. Maar daar worden ze ook wel weer duidelijker van.

1. *Het protestantisme heeft een rijk verleden, maar moet altijd bereid zijn het te laten voor wat het is: een verleden.* De reformatie was meer dan een religieuze beweging; het initieerde een culturele revolutie, in West-Europa, Noord-Amerika en later via koloniale invloed ver daarbuiten. Moderniteit zonder protestantisme is ondenkbaar. Religieuze tolerantie, democratie, kapitalisme, de literaire woordcultuur – ze zijn mede te danken aan de invloed van de Reformatie. Het protestantisme heeft het Europese beschavingsideaal, waar premier Balkenende als EU-voorzitter zo naar zoekt, mede bepaald. En Nederland is en blijft het land van de koopman en de dominee. De verhouding van protestanten tot hun traditie is echter losjes. Zoals ze (noodgedwongen, dat wel) ooit braken met het rooms-katholicisme, zo braken ze als het moet ook met het gelovige erfgoed waarmee ze groot geworden zijn. En dat hoort ook zo. Die radicaliteit kan cultuurdragers en historici respectloos toe lijken en onderling door geloofsgenoten als traumatisch worden ervaren, maar siert protestanten als *religieuze grondhouding*. *Ecclesia reformata semper reformanda*, klonk het sinds de zestiende eeuw: de kerk moet zichzelf voortdurend hervormen om trouw te blijven aan de kern van het evangelie. Protestantisme moeten bereid zijn afstand te nemen van hun eigen verleden, als ze denken dat het hun diepste overtuiging in de weg

zit. Hoe kom je anders terug bij de bron, hoe verleg je anders de stroom, als je niet bereid bent buiten de bedding om te gaan? Protestanten hebben een tamelijk traditeloze verhouding tot hun traditie. Zelfs Luther en Calvijn zijn niet heilig, zolang dat waar ze voor stonden wordt nagestreefd: de vrijheid van elke gelovige om te staan voor God.

2. *Het cultuurprotestantisme is van grote maatschappelijke en culturele waarde, maar heeft religieus gesproken geen toekomst.*
Het protestantisme heeft in Nederland twee gezichten: een kerkelijk en een cultureel. Een cultuurprotestant is iemand die aan het begin van een maaltijd nog zo ongemakkelijk in zijn handen wringt, dat je weet dat hij vroeger aan tafel gebeden heeft. Of hij is een schrijver - als Nicolaas Matsier - die de 'School met den Bijbel' van zijn jeugd nooit echt verlaten heeft, maar ondertussen het geloof in God zelf allang voor gezien houdt. Het Nederlandse cultuurprotestantisme is nog volop herkenbaar in de egalitaire, rationeel ingestelde volksaard, het individualisme van 'boven de rivieren', in ijver en efficiëntie, in de sobere concentratie op het woord, in de literaire editie van de nieuwe bijbelvertaling. Protestantisme als nestgeur, bloedgroep, taalveld, moraliteit. Het protestantisme verliest echter zijn vitaliteit als het de binding verliest met een levend persoonlijk geloof, niet meer geworteld is in en gevoed wordt door een geheel van religieuze praktijken, geen relatie meer heeft met een geloofsgemeenschap. De voortgang van godsdienstige tradities door middel van etnische overerving is voorbij (Peter van Rooden)¹[1]. Religieus verdunt zo'n traditie, en sociologisch verdampt ze binnen twee generaties. Protestantse kerken die alleen staan voor openheid voor het religieus individualisme van zoekers naar zingeving lopen leeg en kunnen sluiten. Protestantse levensbeschouwelijke organisaties die hun identiteit niet meer in een godsdienstige praktijk, maar in een algemene waarden leggen, zullen haar verliezen.
3. *Protestanten moeten voor hun overtuiging staan.* Protestant komt van 'pro-testari': een publiek getuigenis afleggen ten overstaan van anderen die dat betwisten. Een protestant is dus niet primair een nee-zegger, die 'protesteert', maar een ja-zegger die ergens vóór is en dat wil weten ook. Het woord werd voor het eerst in 1529 op de rijksdag van Spier gebruikt door lutheranen die geloof- en gewetensvrijheid claimden. De protestantse kerk is van oudsher een belijdende kerk van mensen die met hun geloofs- en levenpraktijk

¹[1] P. van Rooden, Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland 1570-1990, Amsterdam 1996.

staan voor wat ze geloven en zeggen. Die overtuiging is een innerlijke attitude van trouw (*fidelitas*) aan het evangelie en overgave (*fiducia*; geloven in) aan God en aan God alleen, eerder dan een set van geloofswaarheden (*assensus*, geloven dat). Protestanten geloven in, in de zin van: ze vertrouwen op. Wat *moet* ik geloven?, zei Bonhoeffer ooit, dat is een verkeerde vraag. Wat geloven we werkelijk? Daar gaat het om. Dat wil zeggen: waaraan hangen we met heel onze ziel en zaligheid?^{2[2]}

4. *Eerst komt (de praktijk van) het belijden, dan de (theorie van de) belijdenis.* Er blijft geloofsleer nodig, een paar stevige zinnen waar niemand om heen kan. Maar zij komt tot slot, als uitvloeisel van geloofspraktijk. In de kerkorde van de PKN staat de tekst van de confessies in artikel 1 (1.4), in de geloofspraktijk behoort zij een vanzelfsprekend naschrift te zijn, of een noodzakelijk geheugensteuntje als het daarin soms tegenzit. Een protestantse geloofsgemeenschap die zich deze omgang met ‘beginselen’ in een lange traditie eigen gemaakt lijkt te hebben, is de Remonstrantse Broederschap. Toetreding van deze protestantse geloofsgemeenschap tot de PKN zou wellicht een vruchtbare impuls kunnen betekenen voor haar omgang met de geloofsleer.
5. *Geloofskennis – ook die waarvan wij absoluut overtuigd zijn – is altijd relatieve kennis.* Wat wij van God zeker denken te weten, weten alleen wij. Geloofskennis is altijd gesitueerde, eindige, historisch gelocaliseerde, sociaal en *gender* bepaalde kennis. Zij zal nooit ‘eens voor al-kennis’ kunnen worden. De waarheid is existentieel. Geloofskennis is uit een stand-punt geboren, waarop mensen onontkoombaar tot de bekentenis worden gedreven: ‘religieus zijn is voor mij de enige manier om mens te zijn. Christen zijn is voor mij de enige manier om religieus te zijn. Protestant zijn is voor mij de enige manier om christen te zijn.’ Ik kan niet anders. Zo kan ik absoluut overtuigd, en eindeloos tolerant zijn. Altijd in voor dialoog, zonder relativist te worden.
6. *De oude protestantse adagio’s sola fide, sola gratia, sola scriptura moeten worden herzien om nog hetzelfde te kunnen zeggen.* Sola fide stond tegenover de werken, sola scriptura tegenover het kerkelijke leergezag, sola gratia tegenover de priesterlijke bemiddeling van de kerk van Rome. Maar wat is vandaag ons tegenover? In de globale religieuze verhoudingen van de eenentwintigste eeuw is de natuurlijke vijand van toen, Rome, een

^{2[2]} Dietrich Bonhoeffer, *Widerstand und Ergebung. Briefe und Aufzeichnungen aus der Haft* (Neuausgabe), München 1977, 415 (‘Entwurf einer Arbeit’).

vriend en bondgenoot geworden. De christelijke geloofsidentiteit staat niet meer intra-, maar interreligieus ter discussie. Het protestantisme heeft daarom nieuwe 'bumperteksten' nodig, waarmee dezelfde radicaliteit van het geloof in 'God en God alleen' wordt beleden.

7. Het protestantisme kan in de eenentwintigste eeuw van betekenis blijven als het op een aantal punten een andere richting inslaat dan waarmee ze nu wordt vereenzelvigd. Als eerste: *Van God de Vader naar God de Heilige Geest*, van de transcendente God naar de nabije. Er moet ruimte komen voor een Godsvoorstelling en godsbeleving, die de actieve nabijheid van God benadrukt. Terwijl de gevestigde main line kerken aan vitaliteit en aanhang inboeten, groeien wereldwijd charismatische en pentacostalistische bewegingen. Blijkbaar vinden massa's mensen er de aandacht voor hun beleving, hun individuele vrijheid, de bevestiging van hun onzekere identiteit, waarnaar ze in kerken vergeefs zoeken. Het gevestigde protestantisme heeft zo veel nadruk gelegd op de transcendentie van God, dat Hij achter de ervaringshorizon is verdwenen. Je kunt dit zgn. 'supranaturalistische theïsme' best ook het 'Waterloo' van het calvinisme noemen. Het protestantisme heeft Gods immanentie veronachtzaamd. Dat heeft in Europa tot secularisatie geleid, en drijft gelovigen nu tot emotie- en ervaringsreligie, of tot een vage vorm van ietsisme. In beide gevallen wordt het geloof in een God die zo ver van ons weg staat dat hij irrelevant wordt, afgelegd. Voordat heel Europa langzamerhand Feuerbach naspreekt: God, dat zijn wij zelf, moeten protestanten leren zeggen: God, in Hem leven en bewegen wij.
8. *Van Woord naar sacrament*. Het dunne lijntje dat in de protestantse spiritualiteit tot de transcendentie-ervaring van God wordt opgehouden, loopt vooral via het Woord. Andere bemiddelingen tot het heilige worden veelal – in weerwil van art.2 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis – in de geloofsbeleving uitgesloten. Het protestantisme heeft in zijn concentratie op de bijbel als normatieve geloofsbron tegelijk het aantal openingen naar de hemel sterk gelimiteerd. Ten onrechte. Heel de werkelijkheid kan een mogelijke vindplaats van God zijn, waar en als Hij zich er maar laat vinden. De concentratie op het gesproken en geschreven Woord moet worden verbreed tot een sacramentele omgang met de werkelijkheid. Alles kan in principe een transparante plek worden voor het heilige, a 'thin place' (Marcus J. Borg)^{3[3]} die poreus en

^{3[3]} Marcus J. Borg, *The Heart of Christianity. Rediscovering a Life of Faith*, San Francisco 2003, 149vv.

doorzichtig wordt voor een ontmoeting met de God in wie wij leven en die onder ons wil wonen. De natuur, de kunst, mensen (de heiligen, onder wie bij uitstek Jezus), de liturgie, de persoonlijke praxis pietatis, en ook, maar niet exclusief: de bijbellezing.

9. *Van geloofsdoctrine naar Bijbel.* Het sola scriptura is onhoudbaar, als daarmee wordt bedoeld dat de bijbel als *exclusieve* bron voor en autoriteit van de verkondiging en de geloofsleer zou kunnen of moeten gelden. Kritische bijbelwetenschap, de toenadering tot Rome, inzicht in hermeneutische (verstaans- en vertolkings)processen – ze maken een dergelijk standpunt onhoudbaar. De bijbel zal echter een unieke, centrale rol blijven spelen in de protestantse geloofspraktijk als de uitzonderlijke verzameling teksten en verhalen, waaraan geloofsgemeenschappen hun identiteit ontlenen en waarmee ze haar al lezend en vierend concreet vormgeven. De poging om één centraal protestants principe of doctrinaire essentie van het protestantisme te benoemen, is gedoemd te mislukken. Er is in deze familie van christenen iets anders dat wereldwijd een band scheidt: de overtuiging dat een mens religieus niet meer nodig heeft dan een bijbel, die met anderen gelezen, gezongen, gebeden en geleefd wordt. Eerst komt dit verhaal dat wordt gevierd, daarna de doctrine.
10. *Via Paulus (weer) naar Jezus.* De reformatie begon met Luthers herontdekking van Paulus en zijn leerstuk van de rechtvaardiging door het geloof. De apostel voerde met zijn geconcentreerde theologie de kerk terug naar de bron, via hem ontdekte zij weer de kracht van het oerverhaal van en over Jezus. Protestants terug naar de roots, betekent vandaag weer opnieuw: 'back to Jesus' (om het met de Taiwanese Choan Seng Song, de net teruggetreden voorzitter van de WARC te zeggen). Terug naar Jezus - een goede kandidaat voor een eenentwintigste eeuwse protestantse bumperstickertekst. Dat wil zeggen: terug naar de primaire geloofservaring die Jezus van Nazareth, in zijn levenspraktijk, zijn verkondiging van het Koninkrijk Gods en zijn sterven en dood, bij zijn volgelingen opriep. We zullen nooit een vinger achter de Jezus 'sec' krijgen, de Jezus *an sich*. Geen Jezus zonder de bemiddeling van zijn getuigen. En toch: de kerk is en blijft Jezusbeweging, en christelijk geloven in de kern is hem navolgen en in zijn Geest leven. Een volwassen, 'tweede naïviteit' moet daarom worden ontwikkeld, die ons in de christelijke spiritualiteit en ethiek dichterbij de Jezus van vóór en na Pasen kan brengen, zonder in de weë vroomheid van een 'bij-Jezus-op-schoot-spiritualiteit' of in de eendimensionale, krachteloze distantie van een 'historische' Jezus te verzanden.

11. *Van een kerk op- en voor zichzelf naar een kerk met en voor anderen.* Het leerstuk van de kerk komt als locus in de protestantse dogmatiek wat achteraan en hoort dat ook te blijven. Een belijdende kerk wil haar Heer niet met zichzelf in de weg staan; de kerk als gestalte kan niet anders dan verwijzend, be-middel-end willen zijn. De kerk is *medium salutis*, niet meer en niet minder. De kerk is middel, en dat betekent in het beste geval 'a thin place', een sacrament dat uitzicht biedt op de komst van het Koninkrijk, in het ergste geval een sta in de weg, die het volgen van de Heer belemmert. De kerk is er dus niet voor zichzelf. Dat betekent ook dat zij op moet houden nog langer in zichzelf gekeerd te zijn. Na veertig jaar Samen op Weg, is het nu de *kairos* om een lang vergeten missionair theologisch statement van de jaren zestig (het stamt oorspronkelijk van Bonhoeffer) weer te revitaliseren: kerk is alleen kerk als zij kerk met en voor anderen is. Een kerk voor anderen in de eenentwintigste eeuw is een kerk die zich met overtuiging in de wereldoecumene begeeft, netwerken aangaat met alle organisaties die pal staan voor gerechtigheid, vrede en menselijkheid, en intensief in dialoog treedt met de wereldgodsdiensten. Een kerk die haar oren spitst, om waar dan ook het ruisen van de Geest op te vangen.

-0-

*Frits de Lange is hoogleraar ethiek aan en rector van de Theologische
Universiteit Kampen*
